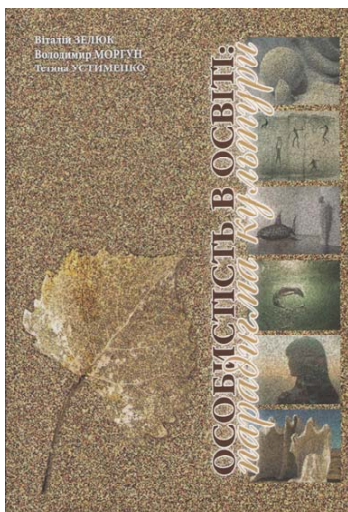

ЗЯЗЮН Іван Андрійович

*дійсний член НАПН України, доктор філософських наук,
професор, директор Інституту педагогічної
освіти та освіти дорослих НАПН України*

ОСОБИСТІТЬ В ОСВІТІ: ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА САМОБУТНІСТЬ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ПОЛКУЛЬТУРНОГО СВІТУ

Зелюк В.В., Моргун В.Ф., Устименко Т.А. Особистість в освіті: парадигма культури. Монографія. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 212 с.

Монографія є узагальненням багаторічних досліджень гуманітарних явищ через призму категорії «культура». У центрі розгляду авторського колективу – особистість освітянина та чинники, що формують освітній простір сучасності.

Матеріали будуть корисні вчителям, психологам, батьківській громадськості, слухачам курсів інститутів післядипломної педагогічної освіти, науковцям і викладачам вищих педагогічних навчальних закладів, керівникам освіти різних рівнів для розвитку освітніх засад та інституцій у відповідності з цінностями гуманізму та людиноцентризму.

Монографія «Особистість в освіті: парадигма культури» є серйозним виданням із культурології, психології та педагогіки. Монографія складається з короткої афористичної передмови ініціатора цього оригінального твору Т.А. Устименко, восьми глав, післямови, списку літератури (436 джерел). Палітурка і кожен розділ прикрашають фото, малюнки, скульптури представників модерного мистецтва різних континентів, які дуже вдало відібрані зі світової мережі Інтернету Т.А. Устименко.

У книзі розглянуто й узагальнено результати досліджень українських, російських та дослідників інших країн із проблем особистості, психологічних і педагогічних умов її розвитку в

умовах лавиноподібного зростання міжособистісних контактів у етнонаціональних спільнотах та полікультурному глобалізованому світі. Для українців ця парадигма культури особливо загострена ще й тому, що на процеси глобалізації світу накладається процес націотворення, пов'язаний з такою омріяною і водночас такою тяжкою в реалізації державною незалежністю. Оскільки розв'язання цієї парадигми дістанеться новим поколінням, то культуральна парадигма перед усім освіти, що розглянута педагогом – проф. В.В. Зелюком (ректор Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М.В.Остроградського, автор 5 і 6 глав) та двома психологами – моєю докторанткою, проф. Т.М. Устименко (кафедра менеджменту цього ж інституту, авторка 1, 2, 4, 8 глав та післямови) і проф. В.Ф. Моргуном (кафедра психології Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г.Короленка, автор 3 і 7 глав), набуває вирішального значення.

Перша глава «У пошуках «світів майбутнього» вводить у проблематику і задає абрис основних ідей: «Парадигма культури означає: світ культури подається особистості і як цінність, і як задача. Цей світ привабливий і складний. Це наявний і єдино можливий простір предметного розгортання прагнень людини. Це світ, де існувати можна лише зарядженим на освітні орієнтири» (с. 9).

Друга глава «Культура як універсальна парадигма аналізу гуманітарних явищ» розкриває поняття культури: «від латинського слова «cultura», що означає «обробіток», «землеробство», інакше кажучи – це обробка, зміна природи як середовища життя людини. ...У понятті «культура» закладається протиставлення природних процесів і явищ та штучно створеної людиною «другої природи» (с. 11).

Історична панорама досліджень культури починається з класика еволюціоністсько-описового підходу Е. Тейлора, який виділив такі елементи культури: вірування, традиції, мистецтва, звичаї тощо. З ним конкурували ще два підходи до розуміння культури: нормативно-традиціоналістський (А. Креберг, К. Клакхон) та матеріально-символістський (Л. Уайт).

Розглянуті інші типи визначення культури: філософський (виробництво культури), соціологічний (система цінностей, норм, інститутів); традиційний (сталий, наприклад, у З.Фрейда культура – це механізм соціальної цензури, придушення несвідомих психічних переживань людини, потягів до життя, «лібідо» та смерті, «танатос»; у К.Г. Юнга культура стає результатом і умовою людської діяльності на основі «архетипів» колективного несвідомого, що передаються у спадщину і визначають універсальні зразки поведінки людей), сучасний (динамічна модернізація); аналітичний (предметно-змістовний і функціональний); синтетичний (система духовних і матеріальних цінностей людини, наприклад, символічно-семіотичний підхід Ю.Лотмана).

Психологічний підхід, який також апелює до людської діяльності, дає таку класифікацію концепцій культури: предметно-ціннісні, діяльнісні, індивідуально-атрибутивні, інформаційно-знакові. Певними взаємодоповнюючими полюсами виступають діяльнісний і гуманістичний підходи.

Насамкінець Т.А.Устименко пропонує слушну модель проєкції психіки в елементи культури. Психіка через емоції, інтуїцію, рацію, засобами мовних (знакових) систем та їх конкретною реалізацією у вигляді: знарядь перетворення дійсності обслуговує культуру праці; виразних засобів – культуру мистецтва; інструментів психорегуляції – культуру релігії; абстрагованих узагальнених значень – культуру науки.

Третя глава «Особистість та її становлення: спроба наукового моделювання» особливо цікава для психологів і освітян, оскільки розкриває багатовимірну модель особистості та періодизації її розвитку протягом усього життя (за В.Ф.Моргуном), адже прямо відповідає настанові видатного українця, великого російського педагога К.Д.Ушинського, який закликав: перед тим, як виховувати чи навчати дитину в усіх відношеннях, слід пізнати її в усіх відношеннях. Саме багатовимірна структура особистості (що включає просторово-часові орієнтації, потребовольові переживання, змістовні спрямованості особистості, рівні опанування досвідом та форми реалізації діяльності), відповідає

багатовимірній моделі культуральності людини, про яку трохи згодом: «періодизація розвитку особистості передбачає під час переходу від дитинства до дорослості (досягнення психічної та соціальної зрілості) перетворення людини із «об'єкта» впливів культури на суб'єкта культури, який у межах власної «культуральності» (за Т.А.Устименко) має можливість творчо змінювати її» (с. 35).

Четверта глава «Розвиток особистості і функції культури» містить аналіз функцій культури у працях Г.О.Балла, М.Бахтіна, М.Броневассера, І.Бронфенбреннера, Дж.Брунера, Л.С.Виготського, І.А.Зязюна, О.М.Леонтьєва, О.Р.Лурії, З.М.Кокабадзе, М.Коула, Д.Мида, М.Мід, Х.Мюррея, Ф.Ніцше, Т.Парсонса, О.Потебні, Є.В.Соколова та ін.: експресивна функція (цінності освоєння і перетворення світу, досягнення мети); адаптивно-захисна (захист та адаптація до зовнішнього середовища); проєктивної розрядки (регуляція прихованих напружень); нормативна (підтримання оптимальної сталості) та функція координації (інтеграція та узгодження всіх компонентів у системі на підставі значень). За М.С.Колесовим у культурі соціуму можна виділити п'ять нормативно-ціннісних компонентів: релігійно-моральний; політико-правовий; економіко-інституціональний; естетико-традиційний і науковий. Л.П.Гримак пропонує оригінальний погляд на психотерапевтичні функції культури: «екзистенціального володіння» (за Е.Фроммом, володіння власним існуванням, мобілізації фізичних і духовних сил людини); мимовільної медитації (за допомогою художньої літератури, творів музичного і візуального характеру – театр, кіно тощо); катарсису (очищення – потужна магія мистецтва); подолання «екзистенціального вакууму» (домінування грошей, наприклад, над рештою цінностей); культурних способів акцентування групової приналежності (групові культурні акції, ритуали); культурного феномену народної медицини; терапії творчим процесом. Ф.Ніцше звернув увагу на два витоки функціонування культури: «аполонійський» (гармонізуючий словом, спрощувальний, власливий, зокрема, релігійний) та «діонісійський» (вільний, емоційний, до «надособистості» та у крайності – до антикультури).

Розглядаючи культуру як цілісну систему (спільнота, культурний об'єкт, суб'єкт), Т.А.Устименко пропонує поняття *культуральності* – системної якості людини, що характеризує ступінь включення суб'єкта у культурну діяльність. «Культуральність є, таким чином, мірою входження людини в культуру, комплексом якостей, які своїм джерелом мають культурну діяльність» (с. 74). Вона складається з трьох інваріантів (інструменталізації, соціалізації, самореалізації) та трьох рівнів генези цього комплексу (інтенції – спрямування особистості, практики, рефлексії).

Отже місія освіти, виходячи з цієї структурної моделі присвоєння культури, – формування культуральності. Ця якість особистості «функціонує у просторі, що задається інваріантами культуральності... та у часі (згадаймо просторово-часові орієнтації у багатовимірній теорії особистості, – І.З.), що задається послідовними рівнями розгортання культурної діяльності» (с. 83).

П'ята глава «Загальна і професійна культура освітянина в особистісно орієнтованій освіті» стосується педагогічної культури вчителя. В.В.Зелюк, на основі аналізу праць О.В. Бондаревської, Т.Ф. Білоусової, Н.Є. Воробйова, О.Б. Гармаш, І.А. Зязюна, Т.В.Іванової, Р.Когделла, А.Т.Москаленко, В.Ф. Сержатова, К.Сітарама, В.К.Суханцевої, А.Н.Чалова та ін., пропонує модель педагогічної культури, яка складається з зовнішніх умов – природного і соціокультурного середовища (цінності, педагогічна ситуація, умови діяльності, результати діяльності) та відповідних внутрішніх умов у структурі особисті учасника освітнього процесу (світогляд і ціннісні орієнтації, педагогічна позиція, педагогічна майстерність, професійно-педагогічні здібності та нахили). «...Формування культури освітянина (особистості в освіті) має відбуватися в полі національної культури, шляхом взаємодії з її цінностями. ...Тільки на основі ідентифікації себе з певною культурою, її освоєння, можливий діалог з іншими культурами в полікультурному суспільстві» (с. 99).

Шоста глава «Освітній потенціал культурних феноменів та інструментів. Етнопедагогіка» присвячена народній педагогі-

ці. Вперше про неї написав у книзі «Народна педагогіка» (1857) українець О.В.Духнович. М.Г.Стельмахович зазначає, що елементи народної педагогіки описували раніше І.Вишенський, Л.Баранович, І.Величковський, Г.Сковорода та ін. Про значення рідного слова наголошував К.Д.Ушинський. Про виховну роль народної творчості – поети Т.Шевченко, Л.Українка, І.Франко, діячі української освіти і культури – В.Гнатюк, М.Драгоманов, Н.Заграда, Ф.Колесса, О.Потебня, С.Русова та ін.

Узагальнюючи вітчизняних та закордонних дослідників, В.В.Зелюк пропонує таку модель народної педагогіки. Знання та досвід старшого покоління транслюються і перетворюються у знання та досвід молодшого покоління завдяки традиціям: звичаям; обрядам, святам; фольклору; продуктивній праці (виробництву та народним ремеслам), громадській думці. Видатними національними педагогами зі світовим ім'ям стають саме ті діячі освіти, які кладуть в основу своїх систем народну педагогіку. Яскравим прикладом є трудова народна педагогіка турботи про дитину Антона Семеновича Макаренка, 125 – річчя від дня народження якого ЮНЕСКО і весь світ відмічають у цьому 2013 році. Її ефективність (100% безрецидивне перевиховання колишніх неповнолітніх сиріт-злочинців!) та світову славу, на думку В.Ф.Моргуна, забезпечили три «таємниці»: все краще – дітям (Макаренко додає: + кращі види праці дітям, + кращі види спілкування з кращими людьми оточення і світу дітям); якомога більше поваги до дитини (людини), якомога більше вимогливості до неї; залучення дітей у різновікові позитивні угруповання (у «різновікових загонах» трохи старші діти є найкращими і найдоступнішими народними трансляторами культури).

Сьома глава «Емоційний інтелект – нова понятійна платформа розвитку культури особистості в освіті» звертає увагу на багатовимірність не тільки явищ культури або особистості, але і людського інтелекту, який у його особливих (наприклад, національних) або одиничних (індивідуально-особистісних) проявах називають менталітетом (В.Ф.Морун). Після Г.Гарднера (1983), який увів поняття «емоційний інтелект» у науковий обіг, ним займалися Р. Бар-Он (розробив методику виміру «емоційного

коєфіцієнту»)), П.Соловей, Дж. Майер, Д.Гоулман, в Україні – Е.Л.Носенко, Н.В.Коврига, та ін. П'ять основних функцій емоційного інтелекту: самосвідомості; самоконтролю (емоцій – перш за все); емпатії (розуміння і співчуття іншим), навички культурних відносин з іншими; мотивації (спонукання до дії себе і оточуючих людей). Близьке до нього поняття «соціального інтелекту». Кафедра педагогічної майстерності ПОІППО імені М.В.Остроградського, за ініціативи В.В.Зелюка, розробила навчальний міні-модуль «Розвиток емоційного інтелекту» (Н.І.Білик, Ю.І.Калюжна, О.О.Новак, В.Ю.Срельніков та ін.), який сприяє розвитку в педагогічних працівників «здібностей емоційного розуміння, пізнання своїх станів і партнерів по спілкуванню, управління своїми діями у напрямку свідомо поставленої мети...» (с. 131).

Остання восьма глава «Діалог культур, формування готовності особистості до спілкування в полікультурному світі» починається епіграфом з Освальда Шпенглера «Інтелігентні обличчя всіх рас схожі. У них на другий план відступає сама раса», який влучно підбрала Т.А.Устименко. Вона докладно аналізує фундаментальні праці в галузі соціального сприйняття та міжкультурної комунікації В.С.Агеева, Д.Бірна, О.О.Бодальова, Дж.Грінберга, В.А.Лабунської, С.Московичі, Г.Оллпорта, Д.Розенфельда, Д.Тейлора, Б.Ф.Теплова, А.Тешфела, М.Х'юстона, В.Яггі, І.Яспарса та ін., без знання яких вчителю краще не братися за керівництво інтернаціональними класами, менеджеру – за керівництво полікультурними колективами, а пересічному громадянину – за подорож у дальнє зарубіжжя, тим більше – життя за кордоном.

Зупинимося тільки на явищі «етноцентризму», за У.Самнером, яке подібне більш публіцистичним поняттям – «націоналізм», «шовінізм», «національна нетерпимість». Узагальнюючі різні підходи і концепції, Т.А.Устименко пропонує модель (стандарт – С, результат порівняння – П, негативні емоційні висновки – В) з трьох типів етноцентризму в ставленні до інших: природний етноцентризм (С: відсутність ключів розпізнавання, П: незрозуміле, В: негарне, неприємне); захисний ет-

ноцентризм (С: відмінність нормативних еталонів, П: несхоже, В: неправильне, вороже); самоцінний (С: заперечення установок на самореалізацію інших; П: заперечення самотності інших, В: не має права на існування). Подібні до них і три можливих рівні негативізму в національній свідомості: обмеженість, замкнутість; етнотероризм (перевага своїм за рахунок інших); націофобізм (пряма ворожість до «чужих» народів).

Закінчується глава словами відомого російського гуманіста-культуролога, академіка Д.С.Ліхачова: «Усвідомлена любов до свого народу не поєднувана ненавистю до інших. Любячи свій народ, свою сім'ю, скоріше будеш любити інші народи й інші сім'ї. У кожній людині існує загальна настроєність на ненависть або на любов, на від'єднання себе від інших або на визнання чужого – не всякого чужого, звичайно, а кращого в чужому... Тому ненависть до інших народів (шовінізм) рано або пізно переходить і на частину свого народу – хоча б на тих, хто не визнає націоналізму» (с. 183).

Книга закінчується післямовою, де Т.А.Устименко передає естафету думкам вчителів Полтавщини. Погоджуюся зі всіма, але наведу тільки одну: «...На мою думку, основним у культурі є те, що вона показує ті надбання людства, які й роблять людину людиною. Тут мають поєднуватись шедеври мистецтва з традиціями та звичаями народу, що є підґрунтям для норм поведінки людей. Культура показує, що досягло людство, що є цінного в даному суспільстві, чим можна пишатися, як не втрачати людські якості...».

Високо оцінюючи цю фундаментальну монографію, дякую авторам за клопітку працю в гостро актуальній царині культурології, педагогіки та психології й раджу, за умов ліквідації деяких повторів, підсилення практично-рекомендаційних аспектів, підготувати нове видання з двома відмінностями: перетворити монографію на посібник і видати на національному рівні в одному із центральних видавництв (до речі, не обов'язково за редакцією І.А.Зязюна, хоча був би радий за довіру).